

A gazdasági elit képzettsége és rekrutációja a 20. század végén

A kilencvenes években három felmérést vezettem, melyek a kortárs gazdasági elit összetételét voltak hivatva feltárni. Mivel mostanában összegeztem e tárgyú kutatási eredményeimet, úgy éreztem, helyénvaló, ha itt most egy Karády Viktor számára kiemelt kérdés, a képzettség szerepét világítom meg az elit vonatkozásában.

Az alábbiakban gazdasági eliten azokat értem, akik személyesen érdemben képesek befolyásolni a nemzetgazdasági reprodukciós folyamatok jelentős döntéseit. A gazdasági elit esetében a döntési kompetenciát a nagy gazdasági szervezetek vezető pozícióinak betöltésével közelítem meg. A pozicionális közelítés régtől fogva az empirikus elitelemzés egyik legkimunkáltabb területének tekinthető. (*Higley és mtsai, 1976, Hoffmann-Lange, 1987*)

Három professzionalizációs hullám: szakszerűsödés és szakmásodás

A professzionalizációnak kétféle értelmet tulajdoníthatunk a szakirodalom nyomán. Egyrészt jelenti a szakszerűsödést a modernizáció során, másrészt jelöli a szakértelmiség hivatások kialakulását, a szakmásodást is. (*Freidson, 1986; Wilensky, 1964*)

Bizonyos megszorításokkal érdemes alkalmazni a professzionalizáció terminusát az általunk vizsgált jelenségre is, s a huszadik század folyamán a magyar gazdasági döntéshozók professzionalizációjának így három hulláma volt. Az egymásra torlódó társadalmi folyamatokat a második világháborút követő államosítások és a kilencvenes években bekövetkező rendszerváltozás cezúrája élesen tagolta. Az első hullámba az alapítók és az örökösök generációi, a másodikba a munkásigazgatók és a káder-menedzserek, míg a harmadikba a kilencvenes évek átmenetgazdasági elitje tartozott bele. Az alábbi szükségképpen vázlatos fejtegetés arra készlet, hogy megjegyezzem: az első két professzionalizációs hullám sajátosságaival korábbi dolgozataimban foglalkoztam. (*Lengyel, 1999, 2005*)

A huszadik század első évtizedeiben aktív alapítók és a két világháború között aktív örökösök generációiban megfigyelhető volt a gazdasági vezetés szakszerűsödése. Mindkét generáció egy nyereségorientált szemléletet személyesített meg, autonóm gazdasági döntéseket hozott, s kristályosodási pontja a magántulajdon volt. Megkezdődött a vezetői szerepek szakmásodása is, ezek háttereként pedig kezdett elterjedni a műszaki és a közgazdasági hivatás. (*Balázs és Lengyel, 1986*) A két generáció további közös vonása volt, hogy tagjaik többségükben magas társadalmi státusú családból származtak, magas és növekvő arányú volt körükben a felsőfokú végzettségük aránya.

A megkésett modernizáció egyik paradox jelenségeként a magyar gazdasági elit képzettségi szintje már az első generációban magasabb volt, mint a fejlett országok gazdasági elitjeié. (*1. táblázat*)

A felsőfokú képzettség nem vált formálisan a vezetői rekrutáció előfeltételévé, de az örökösök generációjában gyakorlatilag már ekként működött. A két generáció kiválasztási elve a vagyon, a származás és a szakértelem volt, ugyanakkor sikeres stratégiáik

1. táblázat. Az amerikai, angol, francia, német és magyar gazdasági elit egyetemet, főiskolát végzett tagjainak aránya (1770–1989) (%)

USA+*	1770– 1800	1801– 1830	1831– 1860	1861– 1890	1891– 1920				
	22	8	15	39	67				
Nagy- Britannia++				1880– 1898	1900– 1919	1920– 1939			
				38	38	38			
Nagy- Britannia#					1907	1929	1950– 1953	1962– 1972	1984– 1989
					35	50	57	69	83
Francia- ország+++					1912	1929			
					75	96			
Francia- ország#					1907	1929	1950– 1953	1962– 1972	1984– 1989
					72	90	98	96	97
Német- ország++++			1800– 1870	1871– 1914	1918– 1933				
Összesen			14	26	44				
Cég- *tulajdonos			13	25	30				
Fizetett gazd. vezető			(50)**	(60)**	60				
Német- ország#					1907	1929	1950– 1953	1962– 1972	1984– 1989
					62	67	78	86	100
Magyar- ország		– 1830*	1831– 1860*	1861– 1890*	1891– *	1927– 1943** *	1950	1962	1984
		50	55	78	95	94	22□	45□□	91□□□

+ Forrás: S. M. Lipszet és R. Bendix, i.m. 126. (vö. H.Kaelble, Hoszú távú 4. tábl., 101.); ++ Forrás: H. Kaelble, 1982, 4. tábl., 101.; +++ Forrás: M.Lévy-Leboyer, La Patronat... 5.tábl. 152. első négy sor 3-5. oszlop összegrovata (vö. H.Kaelble, Hoszú távú 4.tábl., 101.); +++++ Forrás: H. Kaelble, Hoszú távú 4. tábl., 101.; # Forrás: Cassis, 1997, 133.; * születési év szerint; **igen kis mintaelemszám; *** Forrás: saját számítás a multipozionális gazdasági elit adatai alapján (vö. Lengyel, 1993, 46.); □ Forrás: a Könyvüipari minisztérium vezető kádereinek kimutatása 1950 dec. 21. MOL 276.f. 90/193 (minisztériumi főosztályvezetők, osztályvezetők és helyetteseik); □□ Forrás: Jelentés a Nehézipari Minisztérium bányászati ágazat 1962. évi személyzeti munkájáról, MOL XIX-F-17-b. (minisztériumi főosztályvezetők, helyettesek, osztályvezetők, igazgatók); □□□ Forrás: Statisztikai adatok az állami és a szövetkezeti vezetőkéről, 1984. Budapest. (1985) 63. (az állami vállalatok, trösztök, egyesülések, részvénytársaságok vezetői).

megvalósításához gyakran kellett kijáráshoz, politikai kapcsolatokhoz folyamodniuk, illetve ilyen pozíciókat is birtokolniuk.

Az államosítás megállította a gazdasági vezetés körében megindult szakszerűsödési és szakmäsodási folyamatokat. A gazdasági szervezetek stratégiai és taktikai döntéseinek köre élesen szétvált, a stratégiai döntések a redisztributív tervezési hierarchia felső szintjeire kerültek. Az alsó szinten ennek megfelelően a vezetők kiválasztásában a lojalitás, a származás és a párttagság kritériumai váltak döntővé. A felsőbb szinteken azonban kezdettől fogva a lojalitás és a képzettség együttes rekrutációs feltételeivel találkozunk. Az államosítások az elit rekrutációja tekintetében is fordulatot hoztak. A huszadik század második felében a nemzetközi tendenciák ebben a vonatkozásban úgy alakultak, hogy a fejlett országok gazdasági elitjeinek rekrutációs bázisában növekedett az értelmiségi és a fehérgalléros családi háttér szerepe. A tervgazdasági elit első generációját ezzel szemben a munkás és kisebb mértékben a paraszti származás jellemezte. A hatvanas évektől a minisztériumi vezetésben az értelmiségi és a fehérgalléros származásúak aránya már elérte a nemzetközi szintet.

tet. A stratégiai és a taktikai döntésekért felelős intézmények rekrutációs bázisában mutatkozó különbség a kései tervezdaság időszakában fokozatosan megszűnt.

A felsőfokú végzettség vállalati szinten kiválasztási szempontként a tervezdasági vezetők második generációjánál került előtérbe. Háttérbe szorult a származás kritériuma, ám a párttagságé, ha nem is formális előírásként, de gyakorlatilag változatlan mértékben fennmaradt. A korábbi tendenciáknak megfelelően tömegesen elterjedtek és felsőfokú képzéshez kötötté váltak a gazdasági vezetés háttérét adó műszaki és közgazdasági szerepek. E szakmák azonban, sem az érdekérvényesítést, sem pedig a felsőfokú képzés belső szerkezetét tekintve nem professzionalizálódtak olyan mértékben, mint a jogászi vagy az orvosi hivatás.

A gazdasági vezetők képzettségi színvonala a hetvenes-nyolcvanas években érte el a harmincas évekbeli szintet, s a nyolcvanas évek közepén a felsőfokú végzettségű vezetők aránya megközelítette a kortárs brit, francia és német arányokat. A gazdasági vezetés professzionalizációja a szó tágabb, szakszerűsödési értelmében mind az első, mind pedig a második hullámban lendületet vett, ám a két hullám során eltérő irányba tartott. A szakszerűsödés az első periódusban a nyereségmaximalizálás és a kijárás, a második periódusban pedig a tervutasítás és a tervalku normáihoz igazodott. A kilencvenes években kezdődött harmadik hullám a rekrutáció logikáját illetően ugyancsak a nyereség és a járadékszerzés elemeiből építkezett.

Felelős, csonka professzionalizációról beszélhetünk a szó szűkebb, szakmásodási értelmében. A meritokratikus és kredenciális értékek mindhárom hullámban teret nyertek a vezető kiválasztásban, de az első két periódusban egymással ellentétes tartalmú származási és lojalitáskritériumokkal fonódtak össze, a harmadik periódusban pedig a felső osztályi származás, a szervezeti és személyi lojalitás nyert ismét teret.

A második hullámban a kelet-európai tervezdaságok elitjének rekrutációs kritériumai az idők során a származástól és ideológiai lojalitástól a képzettség, a tapasztalat és a párttagság felé tolódtak el. Az irányítási szféra és a vállalati vezetés közötti különbségek idővel csökkentek, de nem tűntek el teljesen. A kései tervezdasági vezetők rekrutációs bázisa széles volt, ha a társadalmi osztályok szerinti származást vesszük tekintetbe. A párttagság és a képzettség kritériumai szerint azonban rendkívül szűk maradt, ami a kádereedés és a professzionalizálódás párhuzamos folyamatainak szimptomája. A gazdasági reform egyik legfontosabb kihívása szempontunkból az volt, hogy menedzseri feladatokkal ruházta fel a kádereket, akiknek e két szerep egyeztetését kellett megvalósítaniuk mindennapi munkájuk során.

A gazdasági elit kilencvenes években kezdődő harmadik professzionalizációs hullámának legfontosabb jellemzője az, hogy dominánssá vált a magántulajdon és a külföldi tulajdon. A nemzetközi tapasztalatok arra utalnak, hogy a magántulajdon növekvő mértékben a kredenciális értékekre alapozza a vezető kiválasztást. A kompetenciakritériumok jelentősége erősödött, s a készségek eltolódtak a közgazdasági és jogi tudástípusok felé. A lojalitási kritériumok között az ideológiai szempontok helyett a szervezeti és a személyi lojalitás szempontjai nyertek teret. A rekrutációs mintákat tekintve növekedett a magas társadalmi státuszú családból származók aránya.

A gazdasági elitbe való bejutást kondicionáló tényezők

Eddig azt villantottam fel, hogy miként változott a gazdasági elit rekrutációja hosszú távon, most azt vizsgálom meg, hogy milyen társadalmi tényezők kondicionálták a gazdasági elitbe való bejutást a kilencvenes évek végén.

A szakirodalom kitüntetett fontosságot tulajdonított az elit rekrutációját befolyásoló társadalmi tényezőknek. E kérdések vizsgálatának egyik legelterjedtebb módja, mikor egy-egy elit rekrutációs tendenciáit önmagukban elemzik. Ekkor az elemzés fókuszában a

rekrutáció időbeli alakulása áll. Bendix és Howton (1967), valamint Mills (1945) klaszszikus tanulmányai az amerikai történelmi gazdasági elit reputációs mintáin ellenőrizték a származás és a végzettség hatását az elitbe jutásra. A társadalmi tényezők között is megkülönböztetett figyelem irányult arra, hogy miként befolyásolja az osztályhatás az elitbe jutást. (*Etzioni-Halevy*, 1998; *Mastekaasa*, 2004; *Vicsek*, 1998) E területen kisebb azoknak a munkáknak az aránya, amelyek a különböző nemzetiségű gazdasági elitek összehasonlításával foglalkoznak. (*Kaelble*, 1982; *Cassis*, 1997) Az egyik újabb keletű kutatási eredmény például Bourdieu (1986) konceptuális kereteit alkalmazva a német és a francia üzleti elit rekrutációját hasonlította össze száz-száz fős elitmintán az osztályreprodukció hatásának alakulását mérve. (*Hartmann*, 2000) Az elemzés azt mutatta ki, hogy a gazdasági elitnek mintegy kétötöde mindkét országban a társadalmi elitből – respektíve a „gehobenes Bürgertum”-ból, illetve a „classe dominant”-ból – származott. Franciaországban a vizsgálatok egybehangzó tanúsága szerint a felsőfokú képzésnek és a versenyvizsgáknak volt döntő szerepe a kiválasztásban. Németországban az elsődleges kritériumok a személyiségjegyek voltak, s ezek a gehobenes Bürgertum-ból érkezőket helyezték előtérbe. A Bourdieu által leírt osztályspecifikus habitust tehát a francia esetben inkább az exkluzív felsőoktatási szelekciós mechanizmus biztosította (ami a felső osztályból származókat ugyancsak favorizálta, mivel nagyobb eséllyel biztosította a vizsgákhoz szükséges kulturális javakat). A német esetben ezzel szemben a gehobenes Bürgertum származási háttere a habitus révén juttatta tagjait előnyhöz. Személyzeti szakemberekkel folytatott interjúk tapasztalata szerint a felső vezetői pozíciókat azért töltötték be túlnyomórészt a gehobenes Bürgertum leszármazottai, mert ők birtokolták nagyobb eséllyel azokat a kódokat és tulajdonságokat, amelyek a nagyburzsoáziát megkülönböztették. Rendelkeztek önbizalommal, optimizmussal és magabiztossággal, internalizálták a társadalmi 'distinkció' kódjait, azt a tudást, ami a német üzleti élet felső rétegeit jellemezte

A szó szigorú értelmében vett összehasonlítást az elit és az átlagnépesség között azonban viszonylag kevés vizsgálat alkalmazott. Az alábbiakban erre tesztek kísérletet, a gazdasági elit 1998-as és az aktív népesség 1997-es mintáinak összekapcsolt elemzése révén. Először a végzettség és a társadalmi hátér egymáshoz viszonyított és egymással összefüggő hatásait ellenőrzöm Robert Putnam modelljei nyomán. Ezt követően, hasonló megfontolásból a képzettség és a párttagság, valamint ezek, a társadalmi nem és a karrierminták együttes hatásait vizsgálom az elitbe jutási esélyek szempontjából.

Végzettség és társadalmi hátér

Robert Putnam az elitek komparatív kutatásáról írott könyvében a származás, a képzettség és az elit státusz kapcsolatát négy egyszerű modellel szemlélteti. (*Putnam*, 1976, 30.) Az első modellben a képzettség és a származás külön-külön hat az elitbe jutásra. A másodikban a származás hat a képzettségre és ezen keresztül hat az elitbe jutásra, a származás hatása tehát csak közvetett. A szerző történelmi példaként a kínai mandarin-meritokráciát említi, s a példa inkább a képzettségi teljesítményt, mint a végzettség szintjét tárgyalja. A harmadik modellben a származás külön-külön hat a képzettségre is és az elitbe jutásra is. Az elit tagjainak többsége képzett, de az alsó osztályból származóknak, ha történetesen képzettek is, kevés esélyük van az elit rekrutációra. Ez, miként Putnam megjegyzi, a modern társadalmakban ritka jelenség. A brit és a marokkói elitet hozza fel példaként, ahol a felső osztály tagjai képzettek ugyan, de nem mindannyian, s az elitbe jutásnak nem elsősorban a képzettség, hanem a felső osztályi származás a denominátora. Végül a negyedik modellben a származás hat a képzettségre és az elitbe jutásra is, s a képzettség is hat az elitbe jutásra. Itt tehát a képzettség mellett a származás direkt és indirekt hatást is gyakorol, azaz a második modellnél eltérően az elitbe jutó képzettek között is felülreprezentáltak a felső osztályi származásúak.

Hogyan vizsgálhatjuk Putnam modelljeit a rendelkezésre álló magyar adatokon pontosan? Az aktív népesség és a gazdasági elit adatait táblastatisztikákkal ellenőriztük. Ezen túlmenően a két mintát összevontuk, s létrehoztunk egy elit változót, valamint egy, a végzettségre és a származásra vonatkozó változót. A mintanagyság és az elit speciális összetétele azt indokolta, hogy mindkét esetben kétértékű változókkal operáljunk, a felsőfokú végzettséggel egyfelől, valamint a középosztályi származással másfelől. A származást azzal a változóval mértük, hogy a megkérdezett családjában, szülei, nagyszülei között volt-e vállalkozó.

Az első modellt két külön kereszttáblával és asszociációs mutatóval ellenőriztük. A tétel mindkét eleme igaz, az elitbe jutás és a felsőfokú végzettség, valamint az elitbe jutás és a származás között is igen erős pozitív kapcsolat van. A gazdasági elitnek, mint korábban említettük, 97 százaléka rendelkezett diplomával, az aktív népességben belül a diplomások aránya egyhatodos volt.

Ugyanakkor az is igaz, hogy a gazdasági elit minden más társadalmi csoportnál inkább származott vállalkozói háttérű családból, beleértve magukat a vállalkozókat is. (2. táblázat).

2. táblázat. A szülők, nagyszülők közt volt-e vállalkozó? (Az elit és az aktív népesség egyes csoportjainak válaszai, 1997/98)

	igen, %	N
Elit	51,7	240
aktív népesség	19,3	767
Vezető	2107,0	60
vállalkozó	36,4	66
értelmiségi	23,6	72
egyéb szellemi	22,8	114
szakmunkás	15,1	232
betanított- és segédmunkás	10,8	194

Cramer's $V = 0,35****$

Ez nyilván azzal állt összefüggésben, hogy az újonnan kialakuló vállalkozói osztály nem elhanyagolható része volt kényszervállalkozó a kilencvenes évek derekán. Az elitnek több mint fele, a középosztály negyede, s az alsó osztály nyolcada jelezte, hogy szülei, nagyszülei közt volt vállalkozó. A nagyszülők vállalkozói háttere és az elit státusz közötti pozitív kapcsolatra világitott rá egy az 1993-as, Szelényi Iván, Szelényi Szonja és Donald Treiman vezetésével végzett elitvizsgálat adatait elemző tanulmány is. (Róna, Tas és Böröcz, 2000) Hasonló irányú, de gyengébb kapcsolat volt a szülők vállalkozói múltja és az elitstátusz között, ami azzal áll összefüggésben, hogy a kilencvenes évek gazdasági elitjének zöme az államosítások után született.

A második modellt ellenőrzendő megvizsgáltuk az asszociációt a származás és a képzettség között, ami ugyancsak szignifikánsnak bizonyult. Hasonlóképpen erős és szignifikáns kapcsolat volt a képzettség és az elitpozíció között is. Három dimenziós táblánkban először a munkásosztályból származók között vizsgáltuk az iskolai végzettség hatását, majd a középosztályból származók között. Azt láttuk, hogy az általános népességmintában, azok körében, akiknek felmenői közt nem voltak vállalkozók a felsőfokú végzettek aránya 15 százalékot tett ki, míg azok közt, akiknek szülei, nagyszülei közt voltak vállalkozók, a felsőfokú végzettségük aránya egynegyedes volt. Az elit tagjainak körében mindkét származási csoport esetében a 95 százalékot meghaladó döntő többség rendelkezett felsőfokú végzettséggel. Azt azonban nem állíthatjuk, hogy a származás csak közvetve, az iskolai végzettségen keresztül fejtené ki hatását, s ennek következtében az azonos végzettségük körében az alsó osztályi származásúak már ugyanolyan eséllyel jutnának az elitbe, mint a középosztálybeliek. A harmadik modell, mely a hangsúlyt a származás szűrőhatására teszi, a magyar gazdasági elit esetében nyilván-

valóan nem állja meg a helyét, hiszen, bár a kilencvenes években egy bezáródási folyamatot regisztrálhattunk, a közvetlen kapcsolat a származás és az elitbe jutás esélyei közt távolról sem volt determinisztikus. Fentiekből az valószínűsíthető, hogy a származás és a végzettség tényezői közül a végzettségnek volt nagyobb hatása az elitbe jutásra, s valóban, a negyedik modell tesztelésére kialakított logisztikus regressziós egyenletek azt az eredményt hozták, hogy bár mindkét tényező szignifikáns hatást gyakorolt az elitbe jutás esélyeire, közülük a felsőfokú végzettség hatása számottevően meghaladta a származását. (3. táblázat)

3. táblázat. Az elitbe jutás esélyei az iskolai végzettség és a származás változóival becsülve, 1997/98-ban

Változó	B	Szórás	Wald	Szign.	Exp(B)
Iskolai végzettség (felsőfokú=1, egyéb=0)	4,8	0,4	166,6	0,0000	124,5
Származás (szülők, nagyszülők közt volt vállalkozó=1, egyéb=0)	1,1	0,4	161,9	0,0000	2,8
Konstans	-4,7	helyesen besorolt esetek aránya 86,3%,			
N	1007,0				

A magyarázó tényezők közül az iskolai végzettség jelentősen növelte a modell magyarázó erejét. Ehhez képest a származás már csak mérsékeltebben járult hozzá a magyarázó erő növekedéséhez, s csupán csekély mértékben csökkentette a végzettség hatását, ám kétségkívül önmagában is szignifikáns hatást gyakorolt. Azonos iskolai végzettség mellett a vállalkozói háttérű családokból érkezőknek mintegy háromszoros esélyük volt az elitbe jutásra.

Kompetencia és lojalitás

Minden eddigi elemzésből az derült ki, hogy a felsőfokú képzettség mint a kompetenciát valószínűsítő tényező igen erős hatást gyakorol az elitbe jutási esélyekre. Kérdés, hogy hogyan alakul az államszocialista időszakban éppily fontosnak bizonyult másik tényező, az egykori lojalitást valószínűsítő tényező, az MSZMP-tagság hatása a kilencvenes évek végén. Azt láttuk, hogy a párttagsággal fémjelzett aktív politikai kötődés a gazdasági elit esetében már a rendszerváltás idején elveszítette rekrutációs szűrő szerepét. Ez azonban nem szükségképpen jelenti azt, hogy a valamikori párttagság is megszűnt volna az informális szelektációs mechanizmusban működni. Láttuk, hogy a valamikori párttagok körében felülreprezentáltak voltak a magasabb képzettségű, vezetői tapasztalattal rendelkező káderek, s ez önmagában hozzájárulhatott ahhoz, hogy a kilencvenes évek végi gazdasági elit mintegy fele volt párttagok közül került ki. Már nem volt olyan jelentős a hatása, mint a képzettségnek, azt valószínűsíthetjük, hogy önálló hatással bírt. (4. táblázat)

4. táblázat. Az elitbe jutás esélyei a végzettség és a párttagság változóival becsülve, 1997/98-ban

Változó	B	Szórás	Wald	Szign.	Exp(B)
Végzettség (felsőfokú=1, alacsonyabb=0)	4,7	0,4	155,9	,0000	110,6
Volt-e MSZMP-tag (igen =1, nem=0)	1,8	0,3	46,1	,0000	6,1
Konstans	-4,7	helyesen besorolt esetek aránya 86,4 %,			
N	1012,0				

A számítások igazolják ezt a feltevést. A felsőfokú képzettség döntő hatása mellett a volt párttagság is mintegy hatszorosan növelte az elitbe jutási esélyeket, ha a két tényező együttes hatását vizsgáltuk.

A karriert, valamint a demográfiai tényezőket kontrollálva is megmaradt, s csupán kis mértékben mérséklődött mindkét szignifikáns hatás. A jelenség értelmezéséhez szükséges emlékeztetnünk arra, hogy a felvétel idején szocialista többségű kormány volt hatalmon, s ez elvileg hatást gyakorolhatott a gazdaságpolitika szegmenseiben. A hatást azonban nem mutathatjuk ki, mivel a gazdaságpolitikában és a vállalati vezetők körében egyaránt némileg átlag fölötti volt párttag aránnyal találkozunk, míg a bankszektorban átlag alattival, s az összefüggés nem szignifikáns.

A gazdasági elitbe jutás szempontjából tehát a kompetencia mellett az egykori párttagság önmagában is növelte az esélyeket, akkor is, ha a demográfiai és karriermintabeli különbségeket kiszűrtük.

Itt térhetünk rá annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy jelentett-e a káder múlt előnyöket a népesség szélesebb köreiben is a kilencvenes évek végén. A volt párttagok és nem párttagok átlagjövedelmeit összehasonlítva az aktív népesség 1997-es mintáján (5. táblázat), azt tapasztaljuk, hogy a volt állampárti tagság nem jelentett számottevő nettó jövedelmi előnyt. A volt párttagok nettó havi jövedelme egyharmaddal haladta meg az átlagot, s az eltérés statisztikai értelemben nem volt szignifikáns, ami részben a volt párttagok aktív népességen belüli viszonylag kis arányával magyarázható. Ezzel szemben a felsőfokú végzettségük közel kétszeres, s a vezetői tapasztalattal rendelkezők másfélszeres, az átlagnál statisztikailag szignifikánsan nagyobb jövedelmet húztak. Ugyanakkor tudható, hogy a párttagok végzettségi és karrierszerkezete eltért az átlagnépességétől.

5. táblázat. A jövedelem, a felsőfokú végzettség és a vezetői tapasztalattal rendelkezők az aktív népesség és a volt MSZMP-tagok körében, 1997-ben

	Nettó havi főállású jövedelem (ezer Ft)	Felsőfokú végzettség aránya (%)	Vezetői tapasztalattal rendelkezők aránya (%)	N (N jöv)
Aktív népesség	30,6	16,8	27,2	772 (687)
Volt MSZMP-tag	39,5	28,3	48,3	60 (51)
szign.	Eta=.07 (ns)	Phi=.9*	Phi=.14***	

Annál inkább indokolt lehetett volna, hogy a párttagság nettó jövedelmi hatása számottevő legyen. Két dolgot azonban érdemes itt szem előtt tartanunk. Az egyik az, hogy a kereszthatások kiszűrésével olykor viszonylag kis arányszámú változók jelentőségét is ellenőrizhetjük. A másik pedig az, hogy a jövedelmek mérésével számos probléma van. A legkézenfekvőbb az, hogy érzékeny kérdés lévén, a válaszmegtagadások és torzítások miatt az adatok pontatlanok. A kevésbé kézenfekvő az, hogy a jövedelmek megoszlása nem felelt meg a normális eloszlás feltételének, ami a regressziós egyenlet függő változóját kell jellemezze. Ezért a jövedelmek logaritmusát függő változóként tekintve a következő regressziós egyenlettel ellenőrizhetjük a kérdést.

$$\text{Ln (JÖV)} = 0.5 \times \text{ISK} + 0.3 \times \text{NEM} + 0.3 \times \text{VEZ} + 0.2 \times \text{KÁDER} + 9.9$$

(N= 645, R négyzet= 0.25) Ahol

Ln (JÖV)= a főállású nettó jövedelem logaritmus

ISK = 1, ha felsőfokú, 0, ha nem felsőfokú végzettséggel rendelkezett a kérdezett

NEM= 1, ha a kérdezett férfi, 0, ha nő

VEZ= 1, ha a kérdezettnek volt vezetői tapasztalata, 0, ha nem

KÁDER= 1, ha a kérdezett tagja volt az MSZMP-nek, 0, ha nem.

Azt tapasztaljuk, hogy a volt párttagság önálló pozitív hatása kimutatható a jövedelmekre, ha a vezetői tapasztalattal és a végzettséggel kontrolláljuk, tehát a káder múlt önmagában is jövedelmi előnyöket jelentett az aktív népesség körében. Ez az előny nem volt olyan számottevő, mint a felsőfokú iskolai végzettség és a vezetői tapasztalaté, de szignifikáns előny volt. Az elemzési stratégiák gyakrabban élnek egy hatás dekompozíciójának alkalmazásával, s azt mutatják ki, hogy egy tényező milyen más háttérváltozók hatását sűríti magába. Mi most egy fordított utat jártunk be: egy eredetileg inszignifikánsnak tűnő tényezőről bizonyítottuk be, hogy szignifikáns hatása volt a jövedelmi különbségek magyarázatában. A következtetés így megvilágítva talán még érdekesebb, mert egy rejtett hatásra világít rá: a kilencvenes évek második felében a párttag múlt az aktív népesség egészében az azonos végzettségű, nemű és vezetői tapasztalattal rendelkező emberek körében igen számottevően differenciálta a jövedelmeket. Ezek mellett pedig, mint láttuk a volt párttagság előnyt jelentett a gazdasági elitbe való bekerülési esélyek tekintetében is. Az eliten belüli jövedelmi szóródást azonban sem a volt párttagság, sem a felsőfokú végzettség ténye nem befolyásolta, utóbbi nyilván azért nem, mert a döntő többség rendelkezett vele, s a jövedelem nem ezzel arányosan alakult.

Együttes hatások

A gazdasági elitbe való bejutási esélyeket becsülő összegző modellünk (6. táblázat) a nem, a kor, a származás, az iskolai végzettség, a volt MSZMP-tagság, valamint a karrierminta változóit vette számításba. Mindezek a tényezők szignifikánsan és számottevően befolyásolták az elitbe való bejutás esélyeit, s együttesen jó becslést adnak. A helyesen besorolt esetek aránya 90 százalékos volt. Mind a nem, mind pedig a származás fontosnak bizonyult a gazdasági elit kiválasztásában, azonban az iskolai végzettség ezeknél is fontosabb volt. A kompetencia, s a lojalitás szűrő indikátorai közül tehát különösen a felsőfokú végzettség bizonyult döntő fontosságúnak.

6. táblázat. Az elitbe jutás esélyei a kompetencia, a lojalitás, a származás, a demográfiai tényezők és a karrierminta változóival becsülve, 1997/98-ban

Változó	B	Szórás	Wald	Szign.	Exp(B)
képzettség (1= felsőfokú, 0= egyéb)	4,6	0,4	130,4	0,0000	98,8
párttagság (1=volt MSZMP-tag, 0= egyéb)	1,4	0,3	19,9	0,0000	4,0
származás (szülők, nagyszülők közt volt vállalkozó=1, egyéb=0)	0,9	0,3	9,6	0,002	2,4
nem (1= férfi, 0=nő)	1,3	0,3	19,4	0,0000	3,8
kor (50 évesnél fiatalabb=1, 50 éves és idősebb=-1)	-0,5	0,14	14,7	0,0001	0,6
a karrier jellege (folyamatos=1, ugrászerű=-1)	-0,6	0,2	8,6	0,003	0,6
hullámhegyek, hullám völgyek voltak-e (1= igen, 0 =nem)	-0,8	0,3	8,1	0,004	0,4
Konstans	-4,6	helyesen besorolt esetek aránya 90,4 %			
n	812,0				

Azaz a gazdasági elit kiválasztásának legdöntőbb eleme a felsőfokú végzettség volt a számításba vett tényezők közül, Ez sokszorosan meghaladta minden más társadalmi magyarázó faktor hatását. A második legjelentősebb tényező változatlanul a kései tervezésben lojalitást valószínűsítő változó, az állampárti tagság volt. A gazdasági elit tagjainak fele, a mintabeli aktív népességnek kevesebb mint 10 százaléka volt párttag. Ismeretes, hogy a párttagság végzettségi összetétele számottevően kedvezőbb volt, mint az átlagnépességé. Ennek ellenére, a modellben a végzettséggel kontrollálva is önálló magyarázó tényezőnek bizonyult a volt párttagság az átmenetgazdaság időszakában. A korábbi lojalitási kritériummal egyenértékű hatással volt a bejutási esélyekre a társadalmi nem. A származási háttér csaknem olyan fontosnak bizonyult az elitbe jutási esélyeket illetően, mint a nem és a volt párttagság.

A demográfiai tényezők közül az ötven év fölötti életkor közel kétszeresen növelte az elitbe jutás esélyeit, ami azért is figyelemre méltó, mert, mint korábban láttuk, a gazdasági elit a rendszerváltás kezdeti időszakában egyes szegmenseiben jelentősen megfiatalodott. Ennek ellenére a gazdasági elit több mint fele, az aktív népesség hatoda volt ötven év fölötti. Bár összehasonlítási alapul az aktív népességet választottuk, ezen belül is jelentős eltérések vannak a kormegoszlás tekintetében. Az elitet is kevésbé jellemzi a karrierekben mutatkozó nagy ugrás, azonban az ugrásszerű karrierök növelték az elitbe jutás esélyeit. Az ágazaton belüli, illetve ágazatok közötti karrierök, miként láttuk, nem befolyásolták érdemben a bejutási esélyeket az összetételhatások kiküszöbölését követően.

Visszatérve a korábban felidézett nemzetközi összehasonlításhoz, azt mondhatjuk, hogy a magyar gazdasági elit ebben a tekintetben inkább a francia típusúhoz állt közel. Nem abban az értelemben, hogy a versenyvizsgák rendszere és a felsőfokú intézmények szigorú hierarchizáltsága az osztályhatást áttelelessé tenné. Abban az értelemben azonban igen, hogy a kompetenciát valószínűsítő képzettség minden más tényezőt sokszorosan meghaladó hatással volt az elitbe jutás esélyeire. Az osztályhatás tehát közvetve, a képzettségi szűrőn keresztül fejtette ki hatását. Önálló hatása is megmaradt azonban, s ebben a tekintetben, Putnam negyedik modelljéhez állt közel, amelyben a képzettségen keresztüli és az önálló osztályhatás is érvényesül. Az államszocialista múlt másik öröksége, a lojalitást valószínűsítő párttagság ugyancsak erős önálló befolyással volt a bekerülésre, akkor is, ha a képzettség, a karrier, a kor és a nem változóinak hatását kiszűrtük.

Irodalom

Balázs János-Lengyel György (1986), A közgazdasági és műszaki pályák elterjedése Magyarországon. In Hrubos Ildikó (szerk.): *Közgazdász és mérnök generációk társadalmi helyzetének néhány jellemzője*. Budapest. 8–43.

Bendix, Reinhard – Frank W. Howton (1967): Social mobility and the American business elite. In Seymour Lipset, M. – Bendix, Reinhard : *Social Mobility in Industrial Society*. Berkeley–L.A., 117–143.

Bourdieu, Pierre (1986): *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Routledge, London.

Cassis, Youssef (1997): *Big Business. The European Experience in the Twentieth Century*. Oxford U.P., Oxford.

Etzioni-Halevy, Eva (1998): The Relationship between Elites and the Working Class: On Coupling, Uncoupling, Democracy and (In)Equality. In Higley, John – Pakulski, Jan – Wesolowski, Włodzimierz (eds.): *Postcommunist Elites and Democracy in Eastern Europe*. Macmillan Pr., Houndmills, Basingstoke. 251–276.

Freidson, Eliot (1986): *Professional Powers. A Study of the Institutionalization of Formal Knowledge*. Chicago–London.

Hartmann, Michael (2000): Class-specific habitus and the social reproduction of the business elite in Germany and France. *The Sociological Review*, 2. May, 241–261.

Higley, John – Field, G. Lowel – Groholt, Kurt (1976): *Elite Structure and Ideology*. Columbia U.P. Oslo–N.Y.

Hoffmann-Lange, Ursula (1987): Surveying national elites in the Federal Republic of Germany. In: Moysner, George – Wagstaffe Margaret (eds): *Research Methods for Elite Studies*. Unwin Hyman Ltd. London, 27–47.

Kaelble, Hartmut (1982): Hosszú távú változások a gazdasági elit kiválogatódásában. Németország összehasonlítása az Egyesült Államokkal, Nagy-Britanniával és Franciaországgal az ipari forradalomtól napjainkig. In Lengyel Gy. (vál.): *A vállalkozó*. Szociológiai Füzetek, 28. Budapest. 75–102.

Lengyel György (1999): Two Waves of Professionalization of the Hungarian Economic Elite. In Brezis, E. S. – Temin, P. (eds.): *Elites, Minorities, Economic Growth*. North Holland. 93–104.

(2005) Cadres and Managers. Changing Patterns of Recruitment of Economic Leaders in a Planned Economy, In H. Best – M. Hofmann (eds.): *Entrepreneurs and Managers in Socialism. Historical Social Research Special Issue*, 112. 25–49.

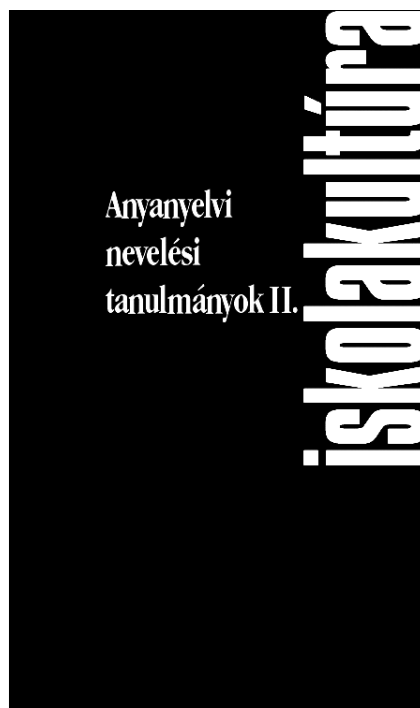
Mastekaasa, Arne (2004): Social Origin and Recruitment to Norwegian Business and Public Sector Elites. *European Sociological Review*, 3. July, 221–235.

Mills, C. W. (1945): The American business elite: a collective portrait. *Journal of Economic History*, 5. 20–44.

Putnam, Robert D. (1976): *The Comparative Study of Political Elites*. Prentice-Hall, Englewood-Cliff, N. J.
Róna-Tas Ákos – Böröcz József (2000): Bulgaria, the Czech Republic, Hungary and Poland: Presocialist and Socialist Legacies among Business Elites. In Higley, John – Lengyel György (eds.): *Elites after State Socialism. Theories and Analysis*. 209–228.

Vicsek Lilla (1998): *Vezetési esélyek 1993. Az osztályszármazás és a nemi hovatartozás jelentősége a vállalati felsővezetővé válásra*. Szakdolgozat, BKE, Budapest.

Wilensky, Harold L. (1964): The Professionalization of Everyone? *The American Journal of Sociology*, 2. 137–158.

Az Iskolakultúra könyveiből